مدیریت شهری
شماره ۵۳ زمستان ۹۷
No.53 Winter 2019
۱۲۱-۱۴۰
زمان دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۱۰/۲ زمان پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۷/۲۴

جایگاه عوامل اجتماعی در شکل گیری ساختار شهرهای ایرانی

اصغرمولائی* -استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
معصومه آیشم -دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

چکیده
ساختار از جمله مفاهیم پرکاربرد در حوزه‌های مختلف دانشی می باشد. این مفهوم با ورود به حوزه شهرسازی، موضوع مهم ساختار شهری را پدید آورده است. ساختار شهری را می‌توان از جمله ابزارهای هدفمند در بازشناسی شهر قلمداد نمود. عوامل، عناصر و ویژگی های اجتماعی جزء جدایی ناپذیر از اجتماعات انسانی بوده و به تبع آن تاثیرات بسیاری را در نحوه شکل گیری شهر وارد نموده است. در پژوهش حاضر به تبیین و تدقیق جایگاه عوامل اجتماعی در شکل گیری ساختار شهرهای ایرانی پرداخته شده است. در این راستا این پژوهش با هدف بازشناسی جایگاه عوامل اجتماعی در چیدایش ساختار شهرهای ایرانی، به واژه شناسی و بررسی ساختار، ساختار شهری پرداخته و در ادامه بازشناسی عوامل اجتماعی در ساختار شهری آورده شده است. یکی از نکات مهم در این پژوهش، بررسی ریشه ها و سرمنشا بروز عوامل اجتماعی در اجتماعات شهری که مقدم تر از مولفه های این مهم می باشد، است. روش تحقیق تحلیلی-اسنادی است که برای تنظیم مفاهیم و تدوین یک چارچوب مفهومی از روش « تحلیل محتوای کیفی» استفاده گردید. روش گردآوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه ای و اسنادی می باشد. آنچه که در مطالعه حاضر به عنوان نتیجه کلی می توان مورد اشاره قرار داد این است که عوامل اجتماعی در شکل گیری، تکامل و خاصه تعالی ساختار شهری نقش بسزایی را ایفا نموده و یک رابطه دو طرفه بین این دو امر وجود دارد. عوامل اجتماعی در قالب نمودهای کالبدی، فضاهایی را به ساختار شهرهای ایرانی افزوده اند که نمایشی باارزش از اصالت است. وجود این رابطه علاوه بر تکامل ساختار شهری، موجبات ارتقا عوامل اجتماعی را نیز فراهم می آورد.
واژگان کلیدی: ساختار، ساختار شهر، اجتماع، عناصر اجتماعی.

The Situation of Social Factors in the Forming of Iranian Cities Structure's

Abstract
The structure is one of the words that used in various fields of knowledge. This concept has also been introduced in the field of urbanism and has created an important topic called urban structure. Urban structure can be one of the targeted tools to recognize the city. Factors, elements and social features have been integral to human communities and consequently, it has had many effects on the city's formation. In this research, the explanation and clarification of the status of social factors in shaping the structure of Iranian cities has been studied. In this regard, the terminology and evaluation of the structure, urban structure, and further the recognition of social factors in the urban structure is presented. One of the important points in this research is the study of the roots and the origin of the occurrence of social factors in urban communities which is more important than the components of this important. The research method is analytical-documentary that the qualitative content analysis method was used to define concepts and formulate a conceptual framework. The method for collecting information is also libraries and documents. What is mentioned in the present study as a general result is that social factors play a significant role in the formation, evolution and especially the urban structure excellence and there is a two-way relation between the urban structure and social factors. Social factors in the form of physical representations have added spaces to the structure of Iranian cities, which is a valuable show of authenticity. The existence of this relation in addition to the evolution of urban structure, also promotes the promotion of social factors.
Keywords: Structure, City Structure, Community, Social Factors.

* نویسنده مسئول مکاتبات، شماره تماس: ۰۴۱-۳۵۵۴۱۸۱۱، رایانامه: a.molaei@tabriziau.ac.ir

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

۱- مقدمه

ساختار یکی از مفاهیم مهم در پژوهش های مربوط به انسان بویژه مطالعات شهری است که شناخت، تحلیل و توجه به آن در برنامه‌ریزی، مدیریت و طراحی شهری حائز اهمیت می‌باشد. ساختار شهر را می توان ابزاری در جهت بازشناسی شهر قلمداد نمود. عوامل اجتماعی همچون تعاملات اجتماعی، همبستگی، نیازهای اجتماعی و سنت‌ها و آیین‌های فرهنگی و اجتماعی که نقش مهمی در سبک زندگی و ساختار شهرهای ایرانی دارند. چرا که کم‌توجهی به آن، موجب تبعات منفی و رشد شهری نامتناسب و پیدایش مسائل شهری در ابعاد فضایی، کالبدی، دسترسی، و کارکردی می‌شود. بی‌نظمی در پراکنش بناهای عمومی، برهم خوردن آسایش و آرامش شهروندان، آشفتگی فضایی و عملکردی، دشواری خدمات رسانی به شهروندان، اتلاف وقت و انرژی از جمله این تبعات می‌باشد. بنابراین مهمترین مساله تحقیق ضرورت بازشناسی ساختار شهری با تاکید بر مولفه اجتماعی و جایگاه آن در ساختار شهرهای ایرانی است.

در پژوهش حاضر با توجه به سوالات و اهداف، در ابتدا به بررسی مفهوم ساختار، ساختار در حوزه های مختلف و ساختار در شهر پرداخته شده است. در ادامه با توجه به مطالعات متنوع صورت گرفته پیرامون موضوع ساختار شهری، مولفه های تشکیل دهنده ساختار شهری تبیین گردیده است. در شهرهای ایرانی به تبع وجود پایبندی به دین در ادوار مختلف، نقش عوامل اجتماعی بسیار پررنگ تر بوده و در به نظر می رسد در آمیختگی با کالبد، ساختار در شهر را شکل می دهند. در همین راستا در ادامه تحقیق، به بررسی عوامل اجتماعی و ریشه یابی سرمنشا شکل گیری عوامل اجتماعی (که خود ریشه ها منجر به تدقیق در قالب ارائه مولفه ها می گردد) پرداخته شده و نمودهای اجتماعی و کالبدی این ریشه ها در ساختار شهرهای ایرانی به مطالعه و بررسی گذاشته شده است.

۲- اهداف، پرسشها، روش و فرآیند پژوهش:

هدف پژوهش حاضر، تبیین و تدقیق جایگاه عوامل اجتماعی، در شکل‌گیری ساختار اجتماعی است. به عبارت دیگر در این مقاله سعی بر روشن نمودن این موضوع است که مولفه‌های اجتماعی در ساختار شهری دارای چه نقش و مصادیقی است. در این راستا پرسش‌های پژوهش حاضر عبارت است از: مولفه‌ها و سنجه‌های عوامل اجتماعی در ساختار شهرهای ایرانی چیست؟ مصادیق عوامل اجتماعی تاثیرگذار در ساختار شهرهای ایرانی کدامند؟

با توجه به پرسش‌های فوق، تحقیق حاضر نیازمند روش تحقیق تحلیلی-اسنادی است که برای تنظیم مفاهیم و تدوین یک چارچوب مفهومی از روش "تحلیل محتوای کیفی" استفاده شده است. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن، می‌توان از این روش استفاده نمود. "این فن به تحلیل و آنالیز محتوا پرداخته و به پژوهشگر کمک می‌کند تا با استفاده از تحلیل، داده‌هایی را در مورد متن استخراج نماید. تحلیل محتوای کیفی فنی است که به منظور استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آن‌ها به کار می‌رود. تحلیل محتوا قرار دادن قاعده و محتوای ارتباطات در طبقات خاص بر اساس قواعد و تحلیل روابط بین آن مقوله‌هاست. تحلیل محتوای کیفی در جایی که تحلیل کمی به محدودیت‌هایی می‌رسد، نمود می‌یابد. بنابراین تحلیل محتوای کیفی روش تحقیقی برای تفسیر ذهنی محتوایی داده‌های متنی از طریق فرایندهای طبقه‌بندی نظام‌مند، کدبندی، و طراحی الگوهای شناخته شده دانست" (Hsieh & Shanon, ۲۰۰۵). فرایند انجام تحقیق به این صورت است که پس از طرح مساله و ضرورت آن به مفهوم ساختار، ساختار شهری و عوامل اجتماعی پرداخته می‌شود. سپس عوامل اجتماعی موثر در شکل گیری و تکامل ساختار شهرهای ایرانی بررسی شده و در پایان جمع بندی و نتیجه‌گیری ارائه می‌شود.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

۳-مبانی و چهارچوب نظری پژوهش

۳-۱-واژه شناختی ساختار

کلمـه «Structure» را مـی تـوان از جملـه کلمـات پرکاربـرد نامیـد کـه در حوزه‌های مختلـف ورود کرده و پیرامـون آن بحـث و بررسـی شـکل گرفتـه اسـت. واژه «Structure» در فرهنـگ لغـت آکسـفورد[1]، نظـم و سـازماندهی عناصـر مرتبـط در یک شـیء و یا سیسـتم مـادی تلقی شـده اسـت. در واژه‌نامه وبسـتر[2] «Structure» بـه معنـای عناصر نظم یافتـه در داخل یک سیسـتم با الگوی مشـخص می‌باشـد. در لغت نامه کمبریـج[3] «Structure» انتظـام بخش، بخش‌هایی از یک سیسـتم عنوان شـده اسـت.

معـادل هـای فارسـی اسـتفاده شـده بـرای واژه «Structure»، کلماتـی نظیـر سـاخت، سـاختار، شـالوده، سـاختمان، اسـاس، بنیـاد، ریشـه، شـاکله، اسـکلت، اسـتخوان بندی و ... اسـت؛ که واژه سـاخت و سـاختار پرکاربردتـر می باشـد. به نظر می رسـد کلمه سـاخت معادل واژه «Construction» بوده و تعاریف موجـود در فرهنـگ لغـت هـای فارسـی زبـان از واژه سـاختار تشابه بیشـتری با تعاریف لغت «Structure» در زبـان انگلیسـی دارد. بـر همیـن اسـاس در پژوهش حاضـر واژه سـاختار بـه عنـوان معـادل در نظـر گرفته شـده و مـورد بررسـی قـرار گرفتـه اسـت.

در فرهنـگ فارسـی معیـن در دو بخـش معنـی شـده اسـت: "«۱- چگونگـی سـاختمان چیـزی ۲- ترتیـب اجـزا و بخـش هـای یـک جسـم»". فرهنگسـتان زبان و ادب فارسـی واژه سـاختار را یـک سـازمان درونـی متشـکل از واحدهـای کوچک‌تـر عنـوان می‌کنـد. "در فرهنـگ علوم انسـانی نیـز در تعریـف واژه Structure دو کلمـه سـاخت و سـاختار پیشـنهاد گردیده اسـت" (آشـوری: ۱۳۸۴). در فرهنگ اصطلاحات فلسـفه علاوه بـر ایـن دو واژه، واژه نظـام نیـز آمـده و در توضیح واژه، بـا عبـارت «رابطهٔ ثابـت و قانونمند بین اجـزاء و عناصر یـک نظـام یـا یـک کل» تعریـف شـده اسـت (بابایـی، ۱۳۸۶). سـاختار در فرهنـگ سـخن به صـورت ترتیب و چگونگـی قـرار گرفتـن اجـزاء یا چگونگی سـاختمان چیـزی؛ مجموعـهٔ عناصر تشـکیل دهندهٔ یـک اثر ادبی یـا هنـری و پیوسـتگی اجـزای آن بـا یکدیگـر تعریـف شـده اسـت (انوری، ۱۳۸۱).

آنگونـه کـه به نظـر می رسـد در تعریـف واژه سـاختار بـه صـورت عـام، دو موضوع مهم بیشـترین توجـه را به خـود جلـب مـی کنـد: وجـود رابطه بیـن اجـزای یک کل و وجـود رابطـه میـان اجزا با کل. وجـود رابطه بین اجـزای تشـکیل دهنـده یـک کل و رابطـه بیـن اجزا و بـه تبع آن بررسـی ایـن ارتباطات و نحـوه چینش اجزا در سـاختار از محوریـت های مهم در بررسـی سـاختار در حوزه های دانشـی می باشـد. جسـتجوی چیسـتی، چرایـی مفهـوم سـاختار بطـور عـام و بطـور خـاص در شهرسـازی را می‌تـوان بـا کمـک علـل اربعـه واکاوی نمـود. همانطـوری کـه جـدول زیر نشـان می‌دهد علل اربعـه سـاختار بـا مفهوم نظم، سلسـله مراتـب، کمال و سـعادت در کارکردهـای هـر پدیده نظام‌منـد از جمله شـهر در ارتباط اسـت.

۳-۲-مفهوم ساختار در حوزه‌های مختلف

در بررسـی تحـولات ایـن کلمـه می تـوان گفـت که تا قـرن هفدهـم میـلادی این کلمه بـه معنای اسـتخوان بنـدی در قلمـرو معماری بـه کار می رفت. پـس از آن، در علم زیسـت شناسـی و بـه معنای اجزای سـاختمان

جدول ۱-علل اربعه ساختار و ساختار شهری (ماخذ: نگارندگان)

علل	ساختار	ساختار شهری
علل صوری	نظم سلسله مراتبی بین اجزا و کل یک پدیده ساختارمند	استخوان‌بندی شهری؛ قلب تپنده شهری همچون بازار و مسجد جامع
علل مادی	ترتیب و ترکیب نظام‌مند اجزاء، سلسله مراتب اجزاء	ساختار شبکه معابر و کانونهای عملکردی و؛ مناط، نواحی و محلات
علل فاعلی	ناظم، خالق، طراح و سازنده پدیده ساختارمند	طراحان شهری؛ معماران؛ مدیریت شهری و مردم
علل غایی	انتظام مطلوب در کارکردهای مربوطه، هدفمندی، پی بردن به عظمت خالق در نظم مخلوقات خداوندی	عملکرد صحیح و نظام‌مند شهر؛ آسایش و آرامش شهروندان؛ زندگی مطلوب شهروندان؛ سعادت شهروندان

1.Oxford Dictionary 2. Merriam-Webster Dictionary 3.Cambridge Dictionary

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

بـدن بـه کار گرفتـه شـد و همچنیـن بـه ادبیـات نیـز راه یافـت. در قـرم نوزدهـم هربـرت اسـپینر ایـن کلمه را از زیسـت شناسـی بـه علـوم اجتماعـی وارد کـرد. به هـر حـال، ایـن کلمـه بیشـتر در زبـان شناسـی و بـه معنـای «توالـی واحدهـای زبانی کـه در ارتبـاط خاص بـا یکدیگـر قـرار دارنـد» بـه کار مـی رفـت. منظـور از کلمـه سـاختار چیـزی نیسـت جـز ترتیـب خـاص همبسـتگی اجـزای یـک مجموعـه بـرای منظـوری معیـن، مثـل سـاختار اجـزای بـدن و شـیوه ای که این اجـزا بـا یکدیگـر همـکاری مـی کننـد. البتـه بایـد در نظـر داشـت کـه فردینـان دوسوسـور بیشـتر از کلمـه نظام اسـتفاده می کند و کلمه سـاختار بیشـتر در آثار اشـتراوس و بارت به چشـم می خـورد (خاتمی، ۱۳۸۶: ۵۲۸-۵۲۷).

همانگونـه که پیشـتر نیز مورد اشـاره قرار گرفـت؛ واژه سـاختار در حوزه‌هـای دانشـی بسـیاری ورود کـرده و بـه تبـع آن در هـر حـوزه تعریـف و جایـگاه ویـژه‌ای را بـه خـود اختصـاص داده اسـت. حوزه‌هایـی نظیـر: معماری، شهرسـازی، مهندسـی، هنر، زیسـت شناسـی، شـیمی، فیزیک، جغرافیـا، علوم رایانـه، ریاضیات، علوم اجتماعـی و زبان شناسـی، فلسـفه، ادبیـات، علوم مالی و اقتصـادی و موسـیقی و ... واژه سـاختار را در ادبیـات و مبانـی خـود وارد کـرده و بهره برده‌انـد. در ادامه این حوزه‌هـای دانشـی مورد مطالعـه و ارزیابی قـرار گرفته است.

یکـی از نظریات رایج در حوزه فلسـفه و علوم اجتماعی کـه در گـذر زمـان در سـایر حـوزه هـا نظیـر علـوم طبیعـی نیـز وارد گردیده اسـت؛ نظریه سـاختارگرایی مـی باشـد. نظریـه سـاختارگرایی در اندیشـه هـا و تئـوری هـای فردینان دوسوسـور زبان شـناس معروف فرانسـوی ریشـه دارد. ایـن نظریـه بـا نفـی معانـی و مفاهیـم مسـتقل، همـه مفاهیـم، دال هـا و نشـانه هـا برپایه ربط و نسـبت، تبیین و تفسـیر می کند. در یک تعریف روشـن، سـاختارگرایی را می توان به «جسـت و جـوی قوانین کلی و تغییرناپذیر بشـریت بـا عملکردی در همـه سـطوح زندگـی از ابتدایی گرفته تا پیشـرفته تریـن سـطح آن» (ریتـزر، ۱۳۸۷: ۵۴۳) تعریـف کـرد. بررسـی بیشـتر آثـار، سـخنان و نظریات اندیشـمندان سـاختارگرا یـک ویژگـی مهـم و مشـترک را بـه منصه ظهـور مـی رسـاند و آن غیرمشـاهده و نامرئـی بـودن آن است.

تفکـر و نگـرش سـاختارگرایی در فاصلـه سـال هـای ۱۹۷۰-۱۹۶۰ میـلادی بـه عنـوان عکـس العملـی در مقابـل ایـده هـای منـدرج در تفکـر عملکـرد گرایـی عینیـت پیـدا کـرده و نقطـه و شـروع آن را مـی تـوان جلسـه اُترلـو در سـال ۱۹۵۹ میـلادی دانسـت کـه بـا حضـور کسـانی چـون لویـی کان، کنزو تانگـه و اعضای گروه ۱۰ تشـکیل شد. بسـیاری از سـاختارگرایان، یک سـاختار را بـه طور کلی بـه این نحو تعریـف می کنند: سـاختار عبـارت اسـت از مجموعـه ای از روابـط که در آنهـا عناصـر مـی تواننـد تغییـر یابنـد، ولی به شـکلی کـه متکـی بـه کل باقـی مانـده و مفهوم خـود را حفظ کننـد. روابـط بین عناصـر مهمتر از خود عناصر اسـت. عناصـر (المانهـا) دارای قابلیـت تغییـر درونـی اند ولی روابـط آنهـا ثابت باقـی می مانـد (حمیـدی و دیگران، ۱۳۷۶: ۱۲).

سوسـور از نظریه پـردازان حوزه زبان شناسـی، به جای بررسـی تحولات تاریخی آواها، ریشـه کلمات و دسـتور زبـان، بـه کندوکاو و مطالعه در سـاختار زبان و بررسـی عناصـر ثابـت و روابط میـان آن ها پرداخته و براسـاس آن، پایـه هـای علم زبان شناسـی جدیـد را بنیان نهاد. ایـن گونـه نگـرش سوسـور در علـوم زبان شـناختی به سـایر حوزه های دانشـی نظیر: حـوزه مطالعات اجتماع محور، انسـان شناسـی، علـوم محیطـی و ... نفوذ نموده و بـه عنـوان یـک مکتب فکری قلمداد شـد.

واژه سـاختار در علـوم مهندسـی خاصـه مهندسـی عمـران نیـز از جملـه موضوعـات مهـم و کلیـدی مـی باشـد. مهندسـی سـازه از گرایشـات رشـته عمـران، بـه مطالعـه، بررسـی و تحلیـل در حوزه سـاختار سـازه هـا مـی پـردازد. مطالعـه مقاومت سـازه هـای طراحی شـده در برابـر حـوادث و عوامل طبیعـی و غیرطبیعی، کارآیـی آن و زیبایـی و تمایـل مردم به اسـتفاده و بهره

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

بـرداری از آن از جملـه محوریـت هـای پراهمیـت در بحـث سـاختار سـازه هـا می باشـد.

در پیکـره هـر موجـود زنـده، اسـتواری و قوام بـه مدد اسـکلت اصلـی و حرکـت و فعالیـت در اندامهـا نیـز به کمـک اجـزای ایـن اسـتخوان بنـدی اصلـی و مفاصـل آن امـکان پذیـر مـی گـردد. وجـود سـاختار در همـه موجـودات زنـده و گیاهـان و ... از جملـه مهمتریـن اصـول آفرینـش بـه شـمار مـی رود. واژه سـاختار در حـوزه مطالعـات طبیعـی نیـز از جملـه محوریـت های کلیـدی بـوده کـه کاربـرد گسـترده ای را در این حوزه بـه نمایـش می گذارد. واژه سـاختار در حـوزه مطالعات معمـاری شهرسـازی نیـز وارد شـده و تاثیـر بسـیاری در بحـث مبانـی نظـری را داشـته اسـت. در ادامـه بـه بررسـی سـاختار در حـوزه مطالعات شـهری (سـاختار شـهری) پرداختـه شـده اسـت.

۳-۳-سـاختار در حـوزه مطالعـات شـهری (سـاختار شـهری)

نگاهـی به مفهـوم نظم و جایـگاه آن در انتظام بخشـی بـه آن حاکـی از آن اسـت کـه نظـم همـان جوهـره سـاختار شـهری در تمامـی ابعـاد آن مـی باشـد. همـان طوریکـه سـاختار بـدن انسـان متأثر و متشـکل از اسـتخوان بنـدی بـدن بـه همـراه سـایر شـبکه های منطبـق بـر آن همچـون اعصاب و عروق بـه همراه قلب و مغـز مـی باشـد؛ سـاختار شـهر از چنیـن الگـو هـای نظـم دهنده برخوردار اسـت. فلامکـی (۱۳۹۶) و بیکن (۱۳۷۶) نیـز تلویحـاً بـه ایـن موضـوع اشـاره دارند که تبییـن نظـم پیـش تعریـف طرح سـاختار شـهری می باشـد. موجـودات زنده نظیـر درخت از اسـتخوان‌بندی منظـم ناشـی از رشـد طبیعـی و ارگانیک برخـورداری اسـت. اندیشـمندانی همچـون کریسـتوفر الکسـاندر، سـاختار رشـد شـهری را شـبیه بـه سـاختار درخـت تبییـن کـرده، امـا بعـد از چنـد سـال بـا ارائـه نظریـه معروف"شـهر درخت نیسـت" به بیـان پیچیدگی‌های موجـود در شـهر و سـاختار غیردرختـی شـهرها پرداخـت. امـری کـه بـر وجـود عوامـل غیرفیزیکـی و غیر متابولیسـمی همچـون عوامل فرهنگـی، اجتماعی، تاریخـی، اقتصـادی و تاثیـر آنهـا بر سـاختار شـهر در گـذر زمـان، تاکیـد می‌نمایـد.

سـاختار شـهر در نگـرش هـا و مکاتـب مختلـف، معیارهـای گوناگونـی را بـه نمایـش مـی گـذارد. در دیدگاه متابولیسـت ها ویژگی های سـاختار شـهری در قالـب چهار موضوع مطرح می شـود: شـبکه دسترسـی و راه هـای اصلی شـهر، تراکم شـهری، ارتباط با محیط زیسـت، کاربـری و اختلاط آن. شـبکه دسترسـی و راه

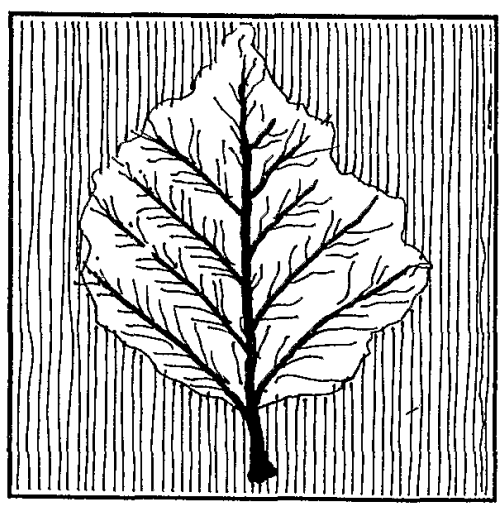

استخوانبندی درونی برگ درخت

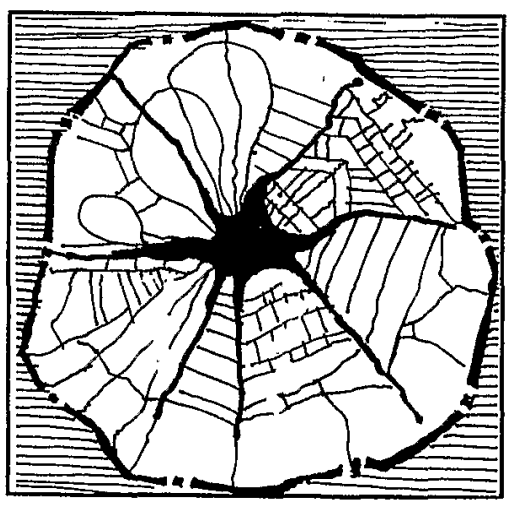

استخوانبندی درونی شهرهای معاصر

شکل ۱- استخوان‌بندی درخت و شهر (حمیدی و دیگران، ۱۳۷۶: ۳۸).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

هـای اصلـی شـهر جـز مهمتریـن عناصـر و ویژگـی ها در سـاختار شـهری بـوده و شـاکله اصلـی آن را تبیین مـی نمایـد. تراکـم شـهری در مبحث سـاختار شـهری در دیـدگاه متابولیسـت ها به این صورت مورد بررسـی و ارزیابـی قـرار داده می شـود که در تناسـب با محیط پیرامـون بـوده و تضـاد را در شـهر بـه نمایـش نگذارد. ارتبـاط بـا محیط زیسـت در سـاختار شـهری از جمله ویژگـی هـای مهـم و تاثیـر گـذار اسـت. وجـود عناصر طبیعـی در شـهر بسـتری مطلـوب در زمینـه شـکل گیـری تصویـر ذهنـی از شـهر فراهـم مـی آورد. ایـن عناصـر طبیعـی و ارتبـاط آن هـا بـا محیـط مصنـوع پیرامـون در سـاختار شـهری تنـوع و گوناگونـی را بـه نمایـش مـی گـذارد. کاربـری هـا و اختـلاط آن ها در شـهر به عنوان مولفه دیگری از سـاختار شـهری، نتایج حاصـل از تمرکـز فضاهـا و فعالیـت های مختلـف را در سـاختار شـهر نشـان مـی دهد.

سـاختار شـهر را می توان ابـزاری در جهت بازشناسـی شـهر قلمـداد نمـود. «هـر شـهر، بـه تعـداد گذرهـا، کوچـه هـا و میـدان هایش، به شناسـنده خـود صحنه ارائـه مـی دهـد و هیچ شـهری را نمـی تـوان یافت که شناسـندگان خـود را از راهـی بی بازگشـت عبور دهد. صحنـه هـای هـر کـوی و بـازاری از شـهرها، در ذات خـود، پیوسـته دگـر می شـوند و در هر لحظـه از طول راه رفـت و بازگشـت هر شناسـنده، سـخنی دگر با وی دارنـد. درازا و پهنـای هر کوچه و بن بسـت از شـهرها، بـرای هـر بیننـده کـه بـا آن هـا رو بـه رو مـی شـود، سـخنی دارنـد متمایـز بـا آنچـه به هنـگام خـروج وی بـا او خواهنـد گفـت و ایـن سـخن، هرگـز، بـرای هیچ شناسـنده-اگر دوباره از همین مسـیر عبـور کند-تکرار نمـی شـوند» (فلامکـی، ۱۳۹۶: ۹۵). مباحـث گفتـه شـده در سـطرهای پیشـین بـه نوعـی الگوهـای نظـم دهنـده موجـود در سیسـتم پیچیـده شـهرها را بـه نمایـش می گـذارد.

در جهـت نیـل بـه شـهر خـوب بـرای سـاکنان، تبیین سـاختار خـوب ضروری بـه نظر می رسـد. ویژگی هایی کـه می تـوان بـرای سـاختار خـوب شـهری برشـمارد شـامل این موارد هسـتند: هماهنگ با بسـتر و محیط، سـاختار شـهر در هماهنگـی بـا نیـاز و تـوان مـردم و سـاکنان آن بوده، اندازه شـهر در تناسـب بـا ویژگی ها و توان شـهر باشـد (از بارگذاری اضافه در سـاختار شهر جلوگیـری نمود). شـهر در قامت سـاختار خـوب خود، مـی بایسـت شـکیل و قابـل طی کردن باشـد.

۳-۴- عوامل موثر بر شکل گیری ساختار شهری

در تبیین سـاختار شـهری و تدقیق عناصر شـاخصه آن تعاریـف متفاوتـی در یک بسـتر زمانی تکمیل شـونده، ارائـه گردیـده اسـت. "کریـن سـاختار دربرگیرنـده بناهـای عمومـی، خیابان هـا، فضاهای باز و تسـهیلات آنهـا اسـت" (اهـری، ۱۳۹۵: ۵۸). در تعریـف حاضـر توجـه بـه جنبـه هـای عینـی در تشـخیص سـاختار شـهری مـورد توجـه و تاکیـد قـرار گرفتـه اسـت. در ادامـه ارائه تعاریف در راسـتای تبیین سـاختار شـهری توضیحـات لینـچ را می تـوان مطرح نمـود. وی مباحث نظیـر هویـت و تصویر ذهنی و نحـوه ادراک را بیان می دارد. آنچـه بـه نظـر مـی رسـد این مهـم اسـت که در

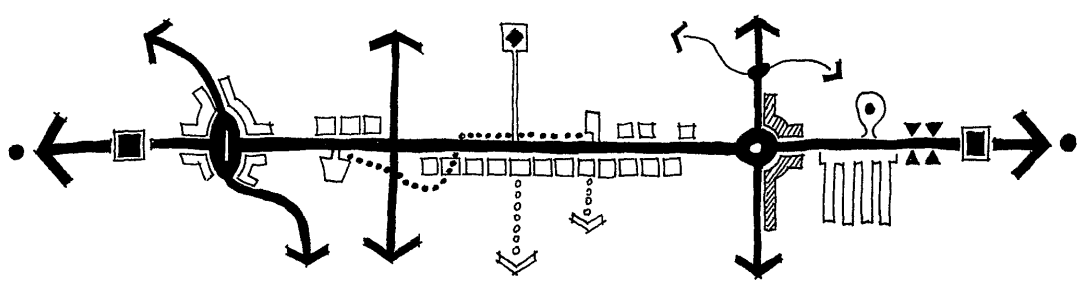

شکل ۲- استخوان بندی شهر و تاثیر کانونهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در شکل‌گیری آن (حمیدی و دیگران، ۱۳۷۶: ۲).

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

شکل ۳- ساختار بافت کهن شهرهای نائین و زواره (توسلی، ۱۳۷۶: ۱۹-۱۸).

تشخیص ساختار شهری، مولفه هایی ذهنی نیز نظیر مولفه های عینی مهم و تاثیر گذار هستند.

بخشی دیگر از موجودیت هایی که به شهر، واقعیت فعال، کارآیی پایدار و تشخصی ویژه می بخشند و آن را از سایر گونه های زیستگاه های انسانی جدا می کنند، ساختارهایی اند که الزاما وجه کالبدی دارند و در پهنه شهرها، با کمیت ها و توان های کاربردی نابرابر حضور دارند. آن ها حیثیت ساختاری شهر را تعریف می کنند. این ساختارها را می توان شامل این موارد دانست: شبکه های خدمات رسانی فنی-رفاهی شهری (آبرسانی، دفع و دور کردن فاضلاب، شبکه های روشنایی، شبکه های راه یابی شهری و خاصه تامین سرمایش و گرمایش فضاهای ساخته شده)، موجودیت شهر ساختی و جاذبه های شهر، پیوستگی و وابستگی های شهر با محیط طبیعی (استقرار و اتکا شهر بر سطح زمین، استمرار زندگی در محیط طبیعی، بهره-وری از شرایط زیرین زمین) (فلامکی، ۱۳۹۶: ۱۲۹-۱۲۲). شکل زیر ساختار بافت کهن شهرهای تاریخی همچون نائین و زواره را نشان می‌دهد که متاثر از عوامل مختلف اجتماعی، فرهنگی، طبیعی و اقتصادی است.

شهر به عنوان یک ساختار کالبدی که پیکره ای مشخص و رشد یابنده دارد باید دارای اسکلت یا استخوان بندی (Main Structure) از ارکان و عناصر اساسی خود باشد که محکم و استوار، بدنه ثابت و پایدار و متداوم شهر را شکل داده، فرم، اندازه، کارکردها و هویت اصلی آن را ایجاد نماید. عناصر اصلی مانند شریانها و شبکه های اصلی رفت و آمد و مراکز شهری، جز استخوانبندی اصلی به شمار آمده، سایر ابنیه بیانبین آنها در زمره پرکننده ها می باشند. این شبکه مراکز و محورها با سازماندهی معین، زندگی و فعالیت را در شهر سامان می بخشد و شکل می دهند. استخوانبندی شهر مستقیما با حیات شهر و چگونگی فعالیت های آن مرتبط است، از این رو به عنوان یک مبحث زیربنایی در زمینه های اقتصادی-اجتماعی و کالبدی در حیات شهر مطرح می شود. استخوانبندی شهر در جریان سیر تحول آن شکل گرفته و کامل می شود لذا عنصری پویا و تاریخی شمرده می شودو بروز تفاوت هایی در عناصر شهری، اعم از اینکه معدود یا متنوع باشند استخوانبندی فضایی شهر و سیر تحول آن را دگرگون نمی کنند، این الگو تنها در صورتی دگرگون می شود که ماهیت ادواری شهر و سیر تحول آن متحول و دگرگون شود. استخوانبندی شهر نمایانگر توسعه و تحول شهر در یک مفهوم ادواری است و عاملی است که برای یک شهر و ساکنان آن هویت مشخصی ایجاد می نماید، بدین منظور انسجام و پیوستگی بین مجموعه هایی از عناصر شهری بسیار موثرتر از تک عناصری هستند که در گستره شهر پراکنده شده اند (حمیدی و دیگران،

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

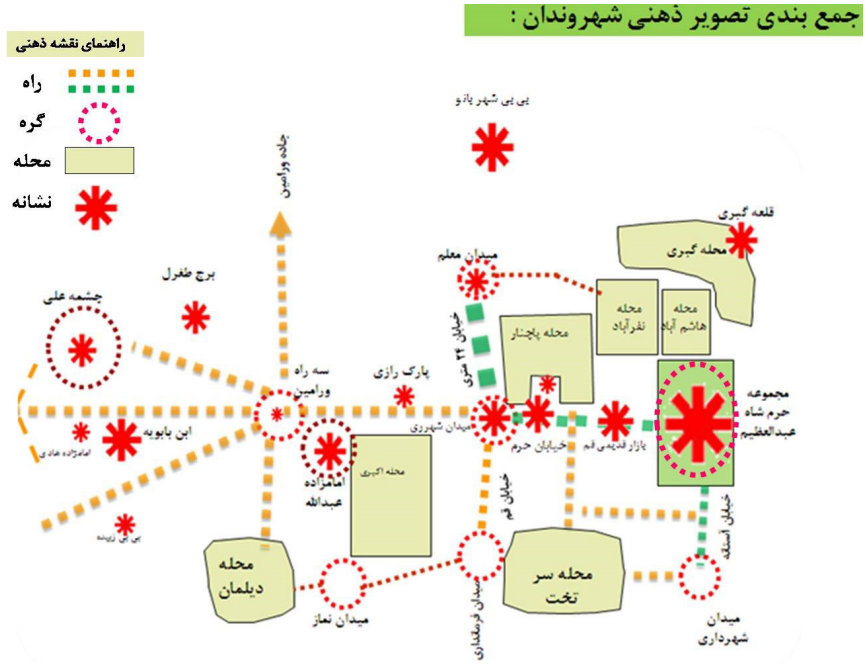

شکل ۴- ساختار شهر ری از منظر شهروندان (مولائی و پیربابایی، ۱۳۹۷: ۲۵۲).

مدیریت شهری
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۳ زمستان ۹۷
No.53 Winter 2019

۱۳۷۶: ۴۱). شکل زیر تصویر ساختار شهر ریرا از منظر شهروندان نشان می‌دهد که تاثیر عوامل و مراکز مذهبی، اجتماعی و فرهنگی همچون مساجد، بازار و مدارس در شکل‌گیری این ساختار در گذر زمان بسیار حائز اهمیت است.

"ساختار شهر، حاصل شکل ها، فعالیت ها و فضاهایی از شهر است که به دلایل شکلی، فضایی و یا عملکردی، واجد ویژگی برجسته ای باشند. به عبارتی، ساختار شهر، بخش اصلی شهر است که کارکردهای اصلی شهر در آن قرار می گیرد و کلیات شهر و نیز جهات توسعه آتی آن را مشخص می کند. مانند محورهای اصلی ارتباطی، فضاهای باز عمده و بناهای عمومی. این ساختار اصلی، علاوه بر تمرکز فعالیت های اقتصادی، سیاسی و حکومتی، فرهنگی و مذهبی و فراغتی، موجبات تمرکز روابط اجتماعی را نیز فراهم می آورد. این بخش، ویژگی های اصلی شهر را بیان کرده و موجد دوام، هویت و ثبات شهر است" (بحرینی و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۵۳). الکساندر معتقد است: در هر شهری می توان به دنبال چندین عامل و یا عنصر بود تا از طریق آن ها ساخت اصلی را شناخت. این عوامل یا عناصر عبارتند از: شبکه اصلی دسترسی، مراکز عمده فعالیتی، عناصر اصلی شهر. این سه عامل روی هم ساخت و یا ساختار شهری را تشکیل می دهند (بذرگر، ۱۳۸۲: ۱۶۰). ساختار شهر را می توان نظام حاکم بر پدیده شهر عنوان نمود. در راستای تبیین عوامل موثر بر شکل گیری و تشخیص ساختار شهری، بررسی دیدگاه های نظریه پردازان و گروه های مختلف در این رابطه ضروری و مهم به نظر می رسد. در جدول زیر مولفه های شکل گیری و تشخیص ساختار شهری به تفکیک آورده شده است.

مطالعه پژوهش های صورت گرفته پیرامون بحث ساختار شهری، مولفه های متنوعی از عوامل شکل دهنده و تشخیص ساختار را نمایش می دهد. بررسی تعاریف مختلف نظریه پردازان و اشتراکات

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

جدول ۲- مولفه های شکل‌گیری و تشخیص ساختار شهری از دیدگاه نظریه پردازان و گروه های مختلف؛ مأخذ: نگارندگان.

ردیف	پژوهشگر/سازمان	توصیف ساختار شهری	منابع و ماخذ
۱	کرین	ساختار اصلی شهر (سیستم حرکت شهر، سیستم فضای باز و سبز شهری، خدمات بخش عمومی، تاسیسات زیربنایی شهری)، ساختار فرعی شهر.	(اهری، ۱۳۹۵)
۲	TEN TEAM	پایداری، مقیاس اندازه بزرگتر.	
۳	Kevin Lynch	راه، لبه، نشانه، گره و حوزه (منطقه).	(لینچ، ۱۳۷۲)
۴	Bill Erickson	فضاهای عمومی، ساختار حرکتی، اختلاط عملکرد و فعالیت، ساختمان های عمومی، محیط اکولوژیک و محوطه سازی ها، سلسله مراتب.	
۵	Edmund Bacon	شبکه های ارتباطی و ساختمان های اصلی، ساخت اصلی شهر را تشکیل داده و نیروی سازمان دهنده شهر محسوب می شوند.	(بیکن، ۱۳۸۶)
۶	Cheng & et al	فرم شهری، فرم تجمعی مردم، حمل ونقل، جریان کالا و اطلاعات؛ نظم و رابطه بین عناصر کالبدی و کاربری ها.	(Cheng & et al, 2006)
۷	Bertaud	توزیع فضایی جمعیت، مقاصد و الگوهای سفر مردم که منتهی به وقوع پیوستن یک فعالیت می گردد، عناصر مهم و عمومی و مراکز تجمعات مردمی.	Bertaud, 2001
۸	Rodrigue & et al	ارتباطات ناشی از فرم شهری، فرم تجمعات مردمی، حمل و نقل، جریان کالا و اطلاعات.	Rodrigue & et al, 2009
۹	حمیدی	شریانها و شبکه های اصلی رفت و آمد و مراکز شهری، چگونگی فعالیت های شهر، زمینه های اقتصادی-اجتماعی.	(حمیدی و دیگران، ۱۳۷۶)
۱۰	بحرینی	محورهای اصلی ارتباطی، فضاهای باز عمده و بناهای عمومی، تمرکز فعالیت های اقتصادی، سیاسی و حکومتی، فرهنگی و مذهبی و فراغتی، موجبات تمرکز روابط اجتماعی.	(بحرینی و دیگران، ۱۳۸۸)
۱۱	بذرگر	عوامل محیطی و طبیعی، پایداری، تردد اجتماعی، مقیاس عملکردی، اهمیت کارکردی، عرصه عمومی، اندازه، جنبه های نمادین، رابطه فضایی.	(بذرگر، ۱۳۸۲)
۱۲	ذکاوت	فضاهای شهری، محور مجهز شهری، خیابان های اصلی شهر، کانون ها و محورهای فعالیت و جمعیت، نمادها و ساختمان های مدنی، نشانه های شهری، پدیده های دروازه های، گره ها و کانون های متمرکز، تمرکز های ارتفاعی، اندام های طبیعی شهری.	(ذکاوت، ۱۳۹۰)
۱۳	نظریان	الگوهای کاربری اراضی شهری، فرم، شکل و طرح حوزه های شهری و نحوه توزیع فعالیت ها، عناصر و اجزای ترکیب دهنده شهر.	(نظریان، ۱۳۷۰)
۱۴	زیاری	الگوهای کاربری اراضی شهری، فرم و شکل و طرح حوزه های شهری و نحوه توزیع فعالیت ها، عناصر و اجزای ترکیب دهنده شهر.	(زیاری، ۱۳۷۸)
۱۵	فلامکی	شبکه های خدمات رسانی فنی-رفاهی شهری (آبرسانی، دفع و دور کردن فاضلاب، شبکه های روشنایی، شبکه های راه یابی شهری و خاصه تامین سرمایش و گرمایش فضاهای ساخته شده)، موجودیت شهر ساختی و جاذبه های شهر، پیوستگی و وابستگی های شهر با محیط طبیعی (استقرار و اتکا شهر بر سطح زمین، استمرار زندگی در محیط طبیعی، بهره وری از شرایط زیرین زمین	فلامکی، ۱۳۹۶
۱۶	منتظری	عوامل محیطی-طبیعی، عوامل اجتماعی-فرهنگی، عوامل اقتصادی، عوامل سیاسی-مدیریتی، عوامل انسانی، عوامل کالبدی.	(منتظری و دیگران، ۱۳۹۶)
۱۷	منصوری	مرکزیت، کل های کوچکتر، عناصر پیوند دهنده کل های کوچکتر، قلمرو	(منصوری و محمدزاده، ۱۳۹۶)

مولفه ها و سنجه های مطرح شده، ارائه یک دسته بندی کامل تر را تسهیل می نماید. آنچه که با توجه به مطالب تحقیق شده بر می آید؛ مشخصه های تبیین ساختار شهر به صورت کلی در هشت محوریت قابلیت بررسی را دارند: عوامل طبیعی-زیست محیطی شهر، عوامل مصنوع شهر، عوامل سیاسی، عوامل حقوقی، عوامل نظامی، عوامل اقتصادی، عوامل فرهنگی-اجتماعی و عوامل اعتقادی-مذهبی.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

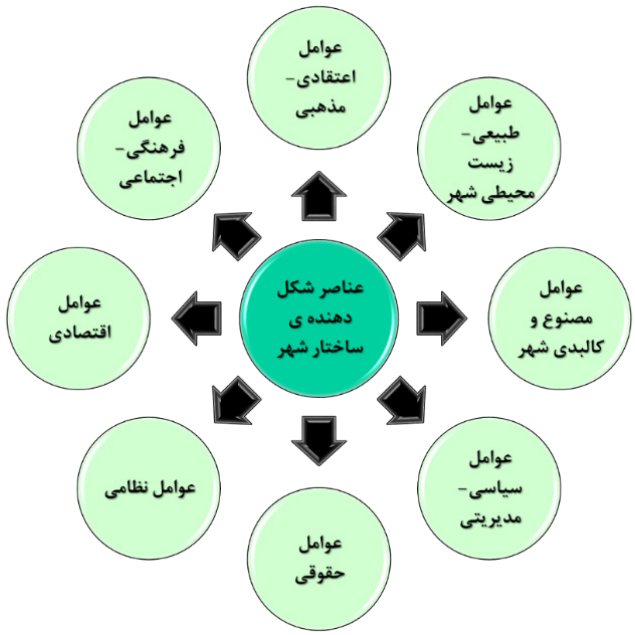

شکل ۵- عناصر شکل دهنده ساختار شهری؛ مأخذ: نگارندگان.

مدیریت شهری
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۳ زمستان ۹۷
No.53 Winter 2019

عوامل طبیعی-زیست محیطی شهر محوریت هایی نظیر توجه به عنصر آب در شهر و نحوه برخورد با عناصر طبیعی نظیر کوه، پوشش گیاهی و ... در می گیرد. عوامل مصنوع و انسان ساخت شهری که در تشخیص ساختار شهری نقش مهمی را ایفا می کند نیز شامل بناهای مهم و عمومی شهری، فضاهای باز و عمومی شهری، بارو و دروازه های شهر (حصار شهر، اندازه شهر)، محورهای دسترسی مهم و کلیدی می باشند.

عوامل سیاسی-مدیریتی به نوعی در چگونگی نقش سیاسی شهر نقش ایفا می کند، صحبت می نماید. نظام و سلسله مراتب مردم، ساختار حکومتی-مدیریتی و ساختار قدرت، نهادهای اداره و مدیریت شهری،چگونگی رابطه مردم و مدیریت، مکانیابی اعلان های حکومتی، نظارت و کنترل بر امور اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و کشاورزی و مقررات و قوانین امور اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و کشاورزی.

عوامل حقوقی در رابطه با قوانین مالکیت، اصناف و قوانین آنان، نظام و طبقه بندی اجتماعی در بین مردم، قوانین و احکام ساخت و ساز، انجمن ها، شوراها و نحوه مشاکرت مردم و رای دهی آنان، ایالت های حکومتی و ... موارد مهم تاثیر گذار در مطالعات حقوقی هستند. عوامل نظامی، در رابطه با حصار و باروی شهر و فرم بافت، برج های دیدبانی در راه های منتهی به شهر، مکان یابی شهر، دروازه های شهر، دژ حکومتی و سلسله مراتب فضای کالبدی شهر و ایالت های حکومتی به مطالعه و بررسی می پردازد. در عوامل اقتصادی، نقش شهرها، صنعت و نحوه درآمد زایی مردم و شغل و حرفه رایج مردم و عناصر کالبدی که در نظام اقتصادی دخیل هستند مورد بررسی و ارزیابی قرار داده می شود.

در عوامل فرهنگی-اجتماعی عناصر کالبدی و هنجارهایی که با فرهنگ مردم و بستر اجتماعی پیوند برقرار نموده، چگونگی این پیوند-تعامل بررسی می گردد. و عوامل اعتقادی-مذهبی که به نوعی برآمده از دل عوامل فرهنگی-اجتماعی بوده، و به دلیل اهمیت آن در شهرهای ایرانی و نحوه شکل دهی به شهرهای ایرانی در بخش جداگانه ای و به صورت جزئی تر بررسی گردیده؛ موضوعاتی نظیر:

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

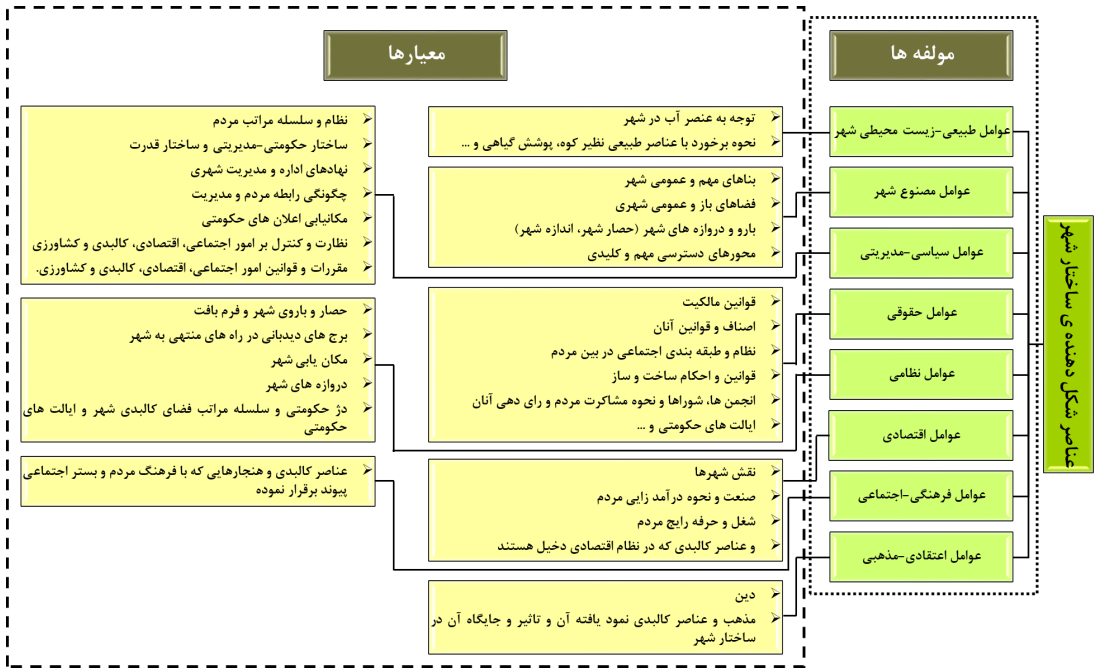

شکل ۶- مولفه ها و معیارهای ساختار شهری؛ مأخذ: نگارندگان.

دین، مذهب و عناصر کالبدی نمود یافته آن و تاثیر و جایگاه آن در ساختار شهر مورد مطالعه قرار داده می شود.

در پژوهش حاضر به بررسی تاثیر عوامل و عناصر اجتماعی در شکل گیری، توسعه و گسترش ساختار شهری پرداخته شده است. در ادامه مطالعات ساختار اجتماعی، عوامل، عناصر، مصادیق و نمودهای آن در کالبد شهری آورده شده و سپس تاثیر وتاثر و جایگاه آن در ساختار شهر به مطالعه و ارزیابی گذاشته شده است.

۳-۵-عوامل و عناصر اجتماعی تاثیرگذار بر ساختار شهری

در چند دهه گذشته شهرها بستر شکل گیری تعاملات اجتماعی بوده است. روابط اجتماعی، تعاملات اجتماعی و رفتاری، وجود ساختار اجتماعی در محله، روابط و دیدار های چهره به چهره، احساس تعلق و ... از ویژگی ها، عوامل و ارزش های اجتماعی جاری و ساری در مکان های شهری هستند. امروزه این عوامل، ویژگی ها و عناصر اجتماعی در حوزه شهرسازی با عنوان سرمایه اجتماعی نامیده می شوند. مطالعه عوامل اجتماعی تاثیرگذار بر ساختار شهر را می توان از جمله محوریت های مهم عنوان نمود؛ که بررسی و ارزیابی این امر زمینه مداخلات دقیق، کارآ و سودمند در بستر شهری را فراهم می سازد.

بحث سرمایه اجتماعی دربرگیرنده نظریه پردازان متعددی بوده که این موضوع را تعریف و تئوری های مختلفی را مطرح نموده اند. در کنار این امر به ارائه مولفه ها و سنجه های سرمایه اجتماعی نیز پرداخته اند. بوردیو از جمله نظریه پردازان حوزه جامعه شناختی متاخر می باشد. وی اشکال سرمایه های یک شهر را در قالب چهار محوریت مطرح می کند: سرمایه اقتصادی، سرمایه اجتماعی، سرمایه فرهنگی و سرمایه نمادین. در تعریف سرمایه اجتماعی بوردیو به این مهم اشاره می کند: "سرمایه اجتماعی جمع منابع واقعی یا بالقوه ای است که در نتیجه ایجاد شبکه ای از روابط کمابیش نهادینه شده ای همچوم شناخت متقابل و آشنایی شکل گرفته اند. این شبکه نیز محصول راهبردهای سرمایه گذاری فردی یا جمعی، آگاهانه یا ناآگاهانه

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

ای است و هدف آن ها، بازتولید روابطی اجتماعی است که می شود در دراز مدت یا کوتاه مدت مستقیم از آن ها استفاده کرد" (بوردیو، ۱۳۸۹: ۱۳۴). در بازتعریف سرمایه فرهنگی نیز آورده شده است: "سرمایه فرهنگی در سه گروه مطرح و بررسی می گردد: سرمایه فرهنگی متجسد، سرمایه فرهنگی عینیت یافته و سرمایه فرهنگی نهادینه شده. سرمایه فرهنگی متجسد خصایص دیرپای فکری و جسمی است که در وجود شخص متبلور می شود. سرمایه فرهنگی عینیت یافته صورت مادی سرمایه متجسد است و به شکل کالاهای فرهنگی مشاهده می شود مانند تصاویر، کتاب ها، انواع ماشین و ابزار قابل انتقال و در نهایت سرمایه فرهنگی نهادینه شده شکلی از عینیت یافتگی که به مدارج آموزشی و امتیازات ضمانت شده متکی است مانند مدارک تحصیلی" (همان، ۱۴۷-۱۳۷).

در دهه های گذشته تحقیقات متعددی در زمینه اندازه گیری سرمایه ی اجتماعی و پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن صورت گرفته است و هریک از نظریه پردازان بسته به تعریفی که از سرمایه اجتماعی ارائه کرده اند، ابعاد و شاخص های متفاوتی را برای سنجش آن بیان نموده اند. لیدن و کوین (۲۰۰۳) سرمایه اجتماعی را متشکل از پیوند همسایگی، شبکه اجتماعی، مشارکت مدنی و اعتماد اجتماعی عنوان می کنند. اونیکس و بولن (۱۹۸۹) نیز در مطالعه و پژوهش خود در رابطه با معیارها و شاخص های مرتبط با سرمایه اجتماعی این محوریت ها را مطرح نموده است: شرکت در اجتماع محلی، مشارکت مدنی، اعتماد و امنیت، ارتباط با خانواده و دوستان، مدارا و تحمل تفاوت ها و احساس اثرگذاری و کارایی.

براساس دیدگاه بوردیو، جامعهٔ مدرن با گستردگی و وسعت خود به فضاهایی خرد تقسیم می شود که آنها را میدان نامیده است. «هر صورت بندی اجتماعی، به واسطه مجموعه ای از میدان های گوناگون ساخته می شود که به نحو سلسله مراتبی سازمان یافته اند. بدین ترتیب هر میدان نسبتا مستقل است اگر چه با میدان های دیگر، هومولوگ ساختاری دارد» (پرستش، ۱۳۸۵: ۷). امس راپاپورت که از جمله اندیشمندان فرهنگ گراست، معتقد است عامل فرهنگی و بویژه اعتقادات مذهبی مردم، اساس انتظام بخشی زیستگاه های انسانی بوده است. وی مذهب و مقدسات مردم را عنصر اساسی نظم دهی به سکونتگاه ها دانسته که غالباً به شیوه ای نمادگرایانه صورت می گرفته است (پاپلی یزدی و رجبی، ۱۳۹۰ : ۱۰۶).

سرمایه اجتماعی محصول تعاملات اجتماعی است که هم به لحاظ کمی و هم به لحاظ کیفی در میان شبکه اجتماعی در سطح محله های شهری از وسعت و عمق بیشتری برخوردار است؛ زیرا حس همبستگی اجتماعی، اعتماد میان شهروندان و کنترل های غیررسمی که امروزه همگی در بحث های نظری از مؤلفه های سرمایه اجتماعی به شمار می روند، در سطح محله های شهری شکل می گیرند و انتظام می یابند. فضاهای شهری خاصه فضاهای عمومی شهر، مکان تعامل و رفتارهای شهروندی است و روح اجتماعی و احساس تجانس اجتماعی را در خود شکل می دهد (Putnam, ۱۹۹۵).

در واقع، اهمیت عناصر و سرمایه های اجتماعی به حدی است که فوکویاما زندگی در جامعه ی دارای سرمایه ی اجتماعی را ساده دانسته، نارسایی ها و مشکلات رو به رشد کشورهای غربی را ناشی از فرسایش و تحلیل رفتن سرمایه ی اجتماعی می داند (فوکویاما، ۱۳۸۵). در جامعه امروزی سرمایه اجتماعی نقش بسیار مهمتری را ایفا می کند؛ به گونه ای که در فقدان سرمایه اجتماعی، سایر سرمایه های یک شهر ناکارآمد جلوه می کنند. از این روی بحث سرمایه اجتماعی و تاثیر آن در شهر، نقش بسیار مهم و کارآیی را ایفا می کند.

ساباتینی به نقل از دورلاف اشاره می کند که ادبیات تجربی سرمایه اجتماعی، مملو از تعاریف مبهم، سنجش ضعیف داده ها، فقدان شرایط مقایسه پذیری

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

و اطلاعـات لازم بـرای پذیـرش ادعاهـای مطـرح شـده اسـت (Sabatini, ۲۰۰۵: ۵). سـازمان همکاری هـای اقتصـادی و توسـعه بـا تمرکـز بر کشـورهای پیشـرفته از منظـر متفاوتـی بـه سـرمایه اجتماعـی، در ارتباط با موضوعاتـی چـون کیفیـت زندگـی، سـرمایه انسـانی، سـلامتی و توسـعه پایدار پرداخته اسـت. این سـازمان چهار شـاخص عمده برای سـرمایه اجتماعی ارائه نمود کـه عبارتنـد از: مشـارکت اجتماعی، اعتمـاد اجتماعی، شـبکه هـای اجتماعـی و تعلـق اجتماعـی (غیاثونـد، ۱۳۸۸: ۲۱). بـه منظـور درک بهتر مولفه های سـرمایه اجتماعـی، در ادامـه به اختصـار، تعاریف ایـن مولفه ها بیـان مـی گردد.

اعتمـاد اجتماعی که شـامل سـه نـوع اعتمـاد بنیادین، اعتمـاد بین شـخصی و اعتمـاد تعمیم یافته می باشـد (عبدالهـی و موسـوی، ۱۳۸۶: ۲۰۱). شـبکه روابـط اجتماعـی که ارتباطات بین افـراد درون جامعه را مورد کنـکاش قـرار مـی دهد. مشـارکت اجتماعی کـه به دو دسـته رسـمی و غیررسـمی تقسـیم می گردد (ازکیا و فیـروز آبـادی، ۱۳۸۳: ۲۸) و مشـارکت هـای داوطلبانه در فعالیـت هـای اجتماعـی را مـورد تـأ کیـد قـرار می دهـد (شـیخی و کاظمـی مقدم، ۱۳۸۶: ۶). و احسـاس تعلـق محصـول روابـط اجتماعی محسوسـی اسـت که توسـط جامعه درک شـده و تأثیـرات زیادی مـی تواند بـر روی آسـیب های اجتماعـی به خصوص در شـهرها داشـته باشـد (بارگاهی، ۱۳۹۲: ۸۵-۸۴).

پانتـام شـاخص هـای سـرمایه اجتماعـی را شـامل این مـوارد مـی داند: درصد مشـارکت در انتخابـات، درصد افـراد روزنامـه خـوان، درصـد افـرادی کـه معتقدنـد بیشـتر افـراد جامعه قابل اعتماد هسـتند، درصـد افراد مشـارکت کننـده در فعالیـت هـای داوطلبانـه جمعی، درصـد افـراد عضـو انجمـن هـا، درصـد افـرادی کـه پیوسـته بـه کلیسـا مـی رونـد، درصـد افـرادی کـه به سیاسـت علاقـه منـد هسـتند و درصـد افـرادی کـه همـواره به باشـگاه مـی روند (فیلـد، ۱۳۸۵). لی، پیکلز و سـاویچ، مولفه های سـرمایه اجتماعی در قالب موارد زیـر ارائـه مـی دهنـد: پیوندهـای همسـایگی، شـبکه اجتماعـی و مشـارکت مدنـی که این ابعـاد در ارتباط با اعتمـاد مورد بررسـی قرار مـی گیرند (غفـاری، ۱۳۸۳: ۱۰۲).

بـه این دلیـل که نظـام فرهنگـی و سـاختار اجتماعی، بـه هـم پیوسـته و گـره خـورده انـد، در نتیجـه رابطـۀ اجتماعـی و فرهنگـی در فضـا اتفاق می افتـد. بنابراین فضـا مجموعـه ای از روابـط اجتماعـی و فرهنگی میان گـروه خـاص و مـکان خـاص را در مدت زمـان خاصی در برمی‌گیـرد. از ایـن رو، زندگـی اجتماعـی در فضـا و زمان واقع شـده و به وسـیلۀ آن محدود می شـود. نوع روابطـی کـه در فضـا برقـرار می شـود به همراه شـدّت آن، بـه فضـا معنـی مـی دهـد (طالبـی، ۱۳۸۳: ۱۶۲). در همیـن راسـتا بررسـی سـاختار شـهری، در کنـار عوامـل کالبدی-فضایـی، جـز مهمـی با عنوان سـاختار اجتماعـی را نیـز در بـر می گیـرد. سـاختار اجتماعی و روابط موجود در سـاختار شـهر، اطلاعات بسـیار مهمی را در خصوص شـهر، سـاختار آن، تحـولات پیرامون آن در اختیـار پژوهشـگران قرار مـی دهد.

در ابتـدای قـرن هفتـم میـلادی، پیدایـش اسـلام تغییـرات سیاسـی، اقتصـادی، اجتماعـی، فرهنگـی و مذهبی را در بسـیاری از کشـورهای کهن جهان آن روز موجب شـد کـه در کمتـر از نیم قرن فرهنگ اسـلامی از غـرب تـا اسـپانیا و از شـرق تـا هنـد گسـترش یافت (کیانـی، ۱۳۶۵: ۲۰۶). در واقـع هیـچ مذهـب و به تبع آن فرهنگی به سـرعت دین اسـلام در جهان گسـترش نیافـت و منجـر به شـکل گیـری آثار معمـاری فاخر در جوامـع مختلـف نگردید.

در هـر جامعـه، مجموعـه ای از اصـول اخلاقـی و هنجارهـا وجـود دارد که به روشـنی بر زندگـی روزمره دلالت می کند. اسـلام نیز شـامل چارچوبـی اجتماعی و مجموعـۀ کاملـی از اصـول اسـت کـه می توانـد تمام نژادهـا و طبقـات اجتماعی را با هـم ترکیب کند و بین پیروانـش و هـم چنین بـا سـایر ادیان صلح و دوسـتی ایجـاد نمایـد. این ترکیب مذهبی، سیاسـی و اجتماعی و اتحـاد در آرمـان هـای حقوقی و اقتصـادی بر تمامی جوانـب زندگـی مسـلمانان سـایه افکنـده اسـت. ایـن

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

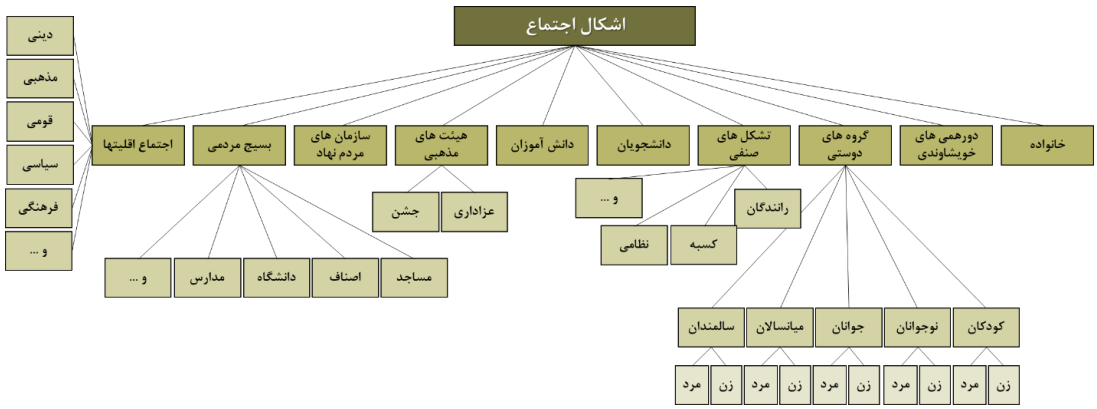

شکل ۷- اشکال اجتماع در شهرهای ایرانی؛ مأخذ: نگارندگان.

چارچوب با استفاده از قوانین و تعالیم شریعت اداره می شود. اصول چارچوب اجتماع اسلامی، تعهّدات و مسئولیّت هایی هستند که مسلمانان باید در زندگی خود آن ها را رعایت کنند (اخوت و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۹).

به طور کلی همه جوامع، دارای نظام های باور و اعتقاد هستند و وضع اجماع یا وفاق وضع خاصی است که نظام باورها و عقاید در شرایط خاصی پیدا می کند. وقتی بخش قابل ملاحظه ای از مردم و بویژه بخش قابل ملاحظه ای از گروه هایی که در خصوص مسائل مربوط به توزیع امتیازات اقتصادی و سیاسی و دیگر منابع و ارزش های کمیاب و شیوه تصمیم گیری درباره آن ها به توافقی نسبی برسند و در این زمینه با افکار عمومی نیز همسو باشند، وفاق و اجماع نسبی حاصل می شود. حصول اجماع و وفاق همواره نسبی است و همواره حداقلی از اختلاف و نزاع بر سر شیوه توزیع ارزش ها وجود دارد (بشیریه، ۱۳۸۳: ۷۰).

جایی که هر فرد دارای حوزه های عمل و نقشی خاص در جهت بهبود عملکرد کل جامعه است افراد وابستگی بیشتری به جامعه و نقش های دیگر پیدا می کنند و در نتیجه آگاهی فردی بیشتر توسعه پیدا می کند و درجه انسجام اجتماعی افزایش پیدا می یابد (آلسانترا و دیگران، ۲۰۱۲: ۳۴۶). به عقیده پارسونز، جامعه دارای نظام ارزشی است که برای اعضای آن جامعه معنادار و مشترک است. وقتی این نظام ارزشی صدمه ببیند و شرابط به شکلی شود که فاقد هرگونه وفاق در مورد اهداف نهایی باشد، نظام دارای بی ثباتی شدید و هرج و مرج می شود (حیدری و دیگران، ۱۳۹۱: ۴۲).

عوامل اجتماعی موثر در شکل گیری ساختار شهری و تقویت آن را می توان شامل این موراد دانست: اعتماد تعمیم یافته، احساس مسؤلیت، تعادل اجتماعی، عام گرایی، تعاملات و ... (غفاری و نوابی، ۱۳۸۸: ۲۱۱). طبق نظریه خرده فرهنگ دهقانی راجرز، فرهنگ به عنوان یکی از چهار نظام تاثیرگذار بر کنش افراد متشکل از افکار، ارزش ها، هنجارها و باورهاست که به مثابه نیروی عمده ای، عناصر گوناگون نظام اجتماعی را به هم پیوند می دهد و میانجی کنش متقابل میان کنشگران است (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳: ۱۷۳). پیش از تبیین جایگاه عوامل، ویژگی ها و عناصر اجتماعی در شکل گیری ساختار شهری، بررسی اشکال مختلف اجتماع ضروری به نظر می‌رسد. بدیهی است که یک اجتماع از گروه های مختلف تشکیل یافته و هر گروه در پی دستیابی به یک هدف خاص می باشد. گروه هایی نظیر خانواده، گروه های دوستی، هیات ها، سمن ها (سازمان های مردم نهاد) و ... . در تصویر ذیل اشکال اجتماع به تصویر کشیده شده است.

تجمع امکانات و بارگذاری های رفاهی بیشتر صورت

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

گرفتـه در شـهرهای بـزرگ، افزایـش بی سـابقه پدیده مهاجـرت از روسـتاها و شـهرهای کوچک به شـهرهای بـزرگ را بـه ارمغـان آورد. سـاکنان جدیـد شـهرهای جدیـد در پـی فقـدان هویـت، بـه جسـت و جـوی آن مـی پردازنـد. در همیـن راسـتا، تشـکل هـای جمعی / قومـی شـکل می گیـرد. نمودهای کالبدی این تشـکل هـا را مـی تـوان شـامل ایـن مـوارد دانسـت: حسـینیه همدانیهـا در تهران، حسـینیه بروجردی هـا در تهران، مسـجد میانـه ای هـای مقیـم تهـران و ... . امـروزه بـا افزایـش ارتبطـات و بهـره وری از شـبکه هـای مجازی، تشـکل هـا و گـروه هایـی نیـز میـان مهاجـران شـکل گرفتـه کـه وظیفـه اطلاع رسـانی و جـذب مـردم را بر عهـده دارد. از دیگـر نکات جالب توجـه در این بحث را مـی تـوان بـه این امـر نیز اشـاره نمود کـه؛ کمک های مالـی افـراد مهاجـر و هـم شـهری بـه این فضاهـا و در اختیـار قـرار دادن نیـروی انسـانی مـی باشـد که نقش مهمـی را در سـاختار بخشـی بـه محلـه هـای جدیـد (گاهـا اسـکان غیررسـمی) ایفا مـی کند.

مطالعـه و بررسـی پژوهـش هـای گوناگـون در حـوزه عوامـل و عناصـر اجتماعـی شـهری، تأثیـر و تأثر مولفه هـای بسـیاری را بـه منصـه ظهـور مـی رسـاند. ایـن مولفـه هـا در اکثریـت موارد مشـترک بـوده و مباحث یکسـانی را تحـت پوشـش خـود قـرار داده و در سـایر مـوارد، بـه تبـع نیـاز پژوهـش، بسـتر مطالعه شـده در پژوهـش و نوع دیدگاه پژوهشـگر مولفـه های مختلفی مطرح شـده انـد. عوامل اجتماعی-فرهنگی در سـاختار محـلات در مقیاسـی گسـترده تـر در شـکل گیـری و گسـترش سـاختار شـهری تاثیـر گـذار مـی باشـد. در مطالعـه حاضر بـا در نظر گرفتن مولفه هـا و معیارهای مختلـف مطـرح شـده در خصـوص بحـث عوامـل اجتماعـی خاصـه سـرمایه اجتماعی به موضوعـی فراتر از مولفـه هـا بـا عنـوان، سرمنشـا مولفـه هـا پرداختـه شـده اسـت. بـه عبارتـی دیگر آنچـه که زمینه و بسـتر شـکل گیـری عوامـل اجتماعـی را در شـهر فراهـم می آورد؛ فـارغ از مولفـه هـای مطـرح شـده در پژوهـش هـای گوناگون؛ شـامل ریشـه هایـی نیز می باشـد. این

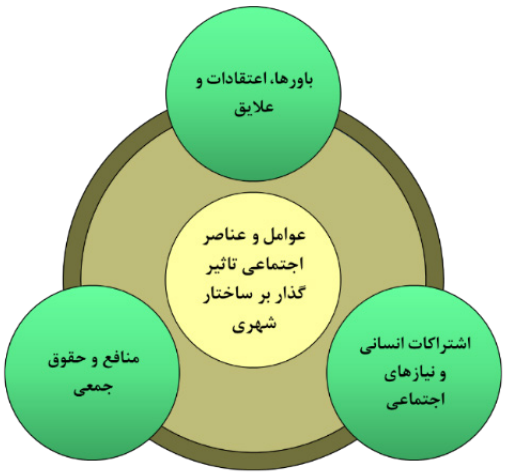

شکل ۸- عوامل و عناصر اجتماعی تاثیر گذار بر ساختار شهری؛ مأخذ: نگارندگان.

ریشـه ها سرمنشـا آفرینـش عوامـل اجتماعـی بـوده و نقـش بسـیار مهمـی را در سـاختار شـهر، چـه معنوی و چـه کالبـدی ایفا مـی کند. بـا بررسـی پژوهش های صـورت گرفتـه در ایـن حـوزه و مطالعـه مولفـه هـا و اشـتراکات مطـرح شـده در تحقیقـات، می توان ریشـه هـای عوامـل اجتماعی تاثیر گذار بر سـاختار شـهری را در ایـن سـه محوریت خلاصـه نمود: باورهـا و اعتقادات و علایـق، اشـتراکات انسـانی و نیازهـای اجتماعـی، منافـع و حقـوق جمعی. محوریـت اول باورها، اعتقادات و علایـق مـی باشـد، که خود سـه دسـته را شـامل می شـود: اعتقـادات دینی و مذهبی، اعتقـادات ملی، قومی و محلـی، باورهـای علمـی، فرهنگـی و هنری.

همانطـور کـه پیشـتر نیـز مـورد اشـاره قـرار گرفـت، نیازهـا و ریشـه هـای مطرح شـده در تصویر بـالا، خود در دو مرتبـه در سـاختار شـهری تاثیـر مـی گذارنـد؛ مرتبـه اول در قالـب نمودهـای اجتماعـی هـر یـک از نیازهـا و ریشـه هـا و مرتبـه دوم نمودهـای کالبـدی هـر کـدام از نمودهـای اجتماعـی شـکل گرفتـه بـر پایـه ریشـه هـای اولیـه. در ادامـه پژوهـش ایـن مهـم در سـاختار شـهری به طـور کامل تر مطالعه و بررسـی گردیـده اسـت.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

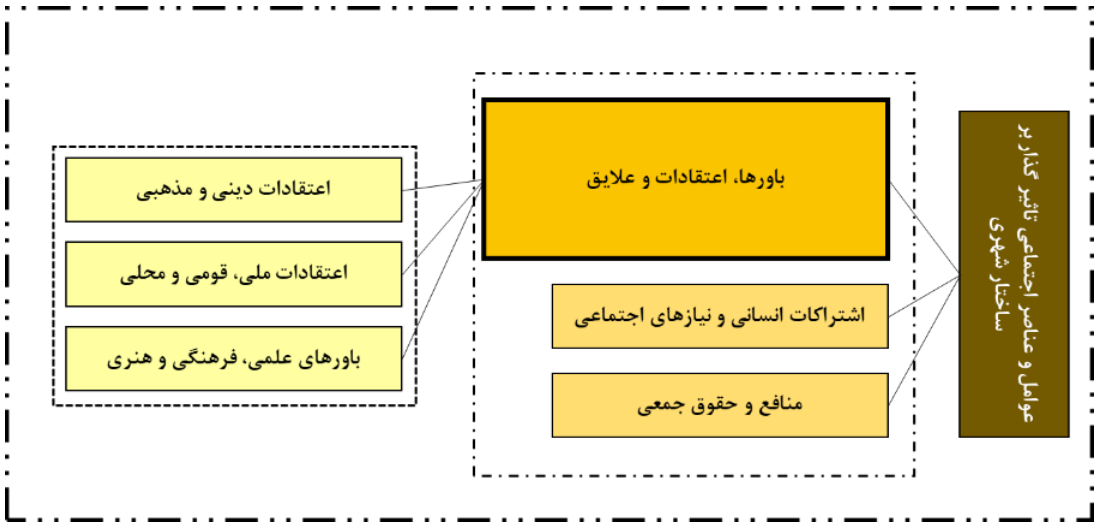

شکل ۹- تقسیم بندی محوریت باورها، اعتقادات و علایق، مأخذ: نگارندگان.

۴-بحث و یافته های پژوهش (تاثیر عناصر اجتماعی در شکل گیری و توسعه ساختار شهر ی)

محیط و اجتماع (فرهنگ) بر یکدیگر تاثیر متقابل دارند. همانگونه که انسان براساس باورها، آئین، جهان بینی، فرهنگ خویش محیطی را می سازد که بتواند ضمن آن که آئینه اصول و ارزش هایش بوده و او را در جهت وصول به آنها یاری نماید، در دهه های اخیر به انحاء گوناگون این موضوع نیز مورد بررسی و تایید قرار گرفته که مختصات محیط تاثیری جدی بر اجتماع خاصه رفتارهای انسان دارد (نقی زاده، ۱۳۸۱). آنگونه که به نظر می رسد، موضوع آئین ها، اعتقادات و باورهای مردم محوریتی با اهمیت در شهرهای های ایرانی می باشد.

مطالعه پژوهش های مختلف در خصوص تاثیر عوامل اجتماعی در ساختار شهری فقدان ریشه یابی عوامل موثر در شکل گیری خود مولفه های اجتماعی را منصه ظهور می رساند. این امر در پژوهش حاضر به بررسی و ارزیابی گذاشته شد و ریشه ها و یا به عبارتی دیگر سرمنشا بروز عوامل اجتماعی در شهرها تدقیق شده و در قالب سه محوریت: باورها و اعتقادات و علایق، اشتراکات انسانی و نیازهای اجتماعی، منافع و حقوق جمعی ارائه گردید. در این بخش نیز به مطالعه نمودهای اجتماعی، نمودهای کالبدی و مصادیق کالبدی ظهور یافته در ساختار شهری، ساختار بافت های شهری و ساختار محلات پرداخته شده است.

اولین سرمنشا بروز عوامل، عناصر و ویژگی های اجتماعی تاثیر گذار بر ساختار شهری، باورها، اعتقادات و علایق بوده که خود در سه دسته مجزا با توجه به تاثیر گذاری هر حوزه مطرح می گردد: اعتقادات دینی و مذهبی، اعتقادات ملی، قومی و محلی و باورهای علمی، فرهنگی و هنری (تصویر شماره). اعتقادات دینی و مذهبی به عنوان اولین منشا بروز عوامل اجتماعی، در شکل گیری تعاملات جامعه و به تبع آن در رفتار شهروندان بسیار اثرگذار می باشد. اعتقادات دینی و مذهبی در شهرهای ایرانی بسیار با اهمیت و باارزش بوده که همواره اکثریت مردم تمایل به حضور و کنش در چهارچوب آن داشته اند. از نمودهای اجتماعی این ریشه، می توان به مواردی نظیر اجتماع در مساجد و حسینیه ها، دسته های عزاداری، جشن ها و ... اشاره نمود. نمودهای اجتماعی در جهت به منصه ظهور رسیدن، نیاز به وجود کالبدی داشته تا در آن به صورت ملموس تر دیده شوند. نمودهای کالبدی این نمودهای اجتماعی فضاهایی نظیر حسینیه،

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

تکایـا، مسـاجد و ... را بـه سـاختار شـهرهای ایرانـی افـزود. اعتقـادات ملـی، قومی و محلـی موضوعیت دوم در بحـث باورهـا، اعتقـادات و علایـق می باشـد. تمدن هـا شـهرها را به وجود می آوردند و شـهرها به واسـطه ایـن امر در بسـتر خـود باورهایـی را پـرورش می دهد. ایـن باورهـا، در قالـب باورهـای ملـی، باورهـای محلی و نهایتـا باورهـای قومـی مطـرح مـی شـود. نمودهـای اجتماعـی ایـن امـر شـامل بازیهـای ملـی و محـل، دورهمـی هـای خویشـاوندی و ... بـوده و نمود کالبدی آن مـکان مسـابقات کشـتی و ... مـی باشـد. باورهـای علمـی، فرهنگـی و هنری سـومین جز ایـن مجموعه را شـکل مـی دهد. همخوانـی باورهای فرهنگـی، علمی و هنـری خـود زمینـه دیگـری بـرای تعامـلات اجتماعی بیـن مـردم را فراهـم مـی آورد. سـمن هـای محیـط زیسـتی و اجتماعـی و مذهبـی، شـبکه هـای اجتماعی نمودهـای اجتماعـی ایـن مـورد بـوده کـه نمودهـای کالبـدی آن شـامل فرهنـگ سـراها، خانه هـای علمی، خانـه های هنـر و ... اسـت.

دومین ریشـه شـکل گیری عوامل اجتماعی، اشتراکات انسـانی و نیازهـای اجتماعـی می باشـد. تمایل انسـان بـه حضـور در اجتمـاع وهـم صحبتـی با فـرد دیگر، از جملـه نیازهـای اساسـی وی بوده و این امر در سـاختار شـهرهای ایرانـی خاصـه سـاختار محـلات شـهری، تاثیـرات جالبـی را از خـود بـه نمایش گذاشـته اسـت. بـه عنـوان مثـال در ایـن ریشـه، نمودهـای اجتماعـی مشـتمل بـر اجتماعـات زنـان، اجتماعـات جوانـان و سـالمندان، تعامـلات همسـایگی و ... بـوده کـه نمـود هـای کالبـدی آن فضاهایـی نظیر سـرای محلـه، مرکز محلـه، شـوادان و ... را بـه سـاختار وارد نمـوده اسـت. آخریـن سرمنشـا شـکل گیـری عوامـل اجتماعـی در شـهرهای ایرانـی، بحـث منافـع و حقـوق جمعـی مـی باشـد. موضـوع منافـع و حقوق مشـترک، خـود زمینه ای مناسـب را بـرای تعامـل فراهـم مـی آورد. ایـن امر در سـاختار شـهرهای ایرانـی نیز به چشـم مـی خورد. نمودهـای اجتماعـی این امـر، وجود گـروه های صنفی مختلـف، گـروه هـای ورزشـی و ... بوده که نمـود های کالبـدی آن راسـته هـای بـازار، دفتر مدیریـت صنف و ... می باشـد. ریشـه های شـکل گیری عوامل اجتماعی در شـهرهای ایرانی، نمودهای بسـیار بـاارزش و اصیلی را در سـاختار شـهری وارد نموده و بر غنـای آن افزوده اسـت. ایـن مهـم در جـدول شـماره بـه تفضیل مـورد بررسـی و ارزیابـی قـرار گرفته اسـت.

همانطـور کـه در مباحـث پیشـین و جـدول شـماره اشـاره گرفت، موضوع عوامل اجتماعی پیش از بررسـی مولفـه هـا، نیاز بـه مطالعه ریشـه های آن مطـرح بوده کـه در پژوهـش حاضـر ایـن ریشـه هـا در قالـب سـه محوریـت تبییـن گردیـد. هـر ریشـه و سرمنشـا خـود در کنـار نمودهـای هـای اجتماعی، نمودهـای کالبدی نیـز دارا بـوده که ایـن نمود هـای کالبدی در سـاختار شـهر هـای ایرانـی بسـیار تاثیـر گذار بـوده و بـه نوعی بـر اصالـت و غنـای آن افـزوده اسـت. وجـود فضاهایی نظیـر کوچـه هـای روسـتایی، کوچـه بـاغ ها، شـوادان هـا، فرهنگسـراها، تکایـا، حسـینیه هـای اعظـم شـهر، مسـاجد، مصلـی و ... خـود گـواه بـر مدعاسـت.

۶-نتیجه‌گیری

مفهـوم سـاختار را مـی تـوان از جمله موضوعـات مهم و کلیـدی عنـوان نمـود کـه در حـوزه هـای دانشـی مختلفـی وارد شـده اسـت. اصلـی تریـن موضـوع در بحـث سـاختار وجـود رابطـه بیـن اجـزای یـک کل و وجـود رابطـه میـان اجـزا بـا کل مـی باشـد. مفهـوم سـاختار در شهرسـازی نیـز مـورد بررسـی قـرار گرفته و تحـت عنـوان سـاختار شـهری مطالعات گسـترده ای پیرامـون آن شـکل گرفتـه اسـت. سـاختار شـهر را می تـوان ابـزاری در جهت بازشناسـی شـهر و نظـام حاکم بـر پدیـده شـهر قلمـداد نمـود. پژوهش حاضـر در پی بررسـی تاثیر عوامل اجتماعی در شـکل گیری سـاختار شـهری، بـه بررسـی مفهوم سـاختار، سـاختار در حوزه هـای مختلـف دانشـی و سـاختار در شـهر پرداختـه اسـت. پـس از تدقیـق مفهـوم سـاختار شـهری، مولفه های شـکل گیری سـاختار شـهر تبیین گردیده اسـت. مولفـه هـای شـکل گیـری سـاختار شـهری پـس از مطالعـه پژوهش های مرتبط و مولفه های مطرح شـده

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

جدول ۳- عوامل و عناصر اجتماعی تاثیر گذار بر ساختار شهری، مأخذ: نگارندگان.

عوامل و عناصر اجتماعی موثر در ساختار شهر					
ریشه ها	باورها، اعتقادات و علایق			اشتراکات انسانی و نیازهای اجتماعی	منافع و حقوق جمعی
	اعتقادات دینی و مذهبی	اعتقادات ملی، قومی و محلی	باورهای علمی، فرهنگی و هنری		
نمودهای اجتماعی	اجتماع مساجد و حسینیه‌ها، دسته‌های عزاداری، جشن ها،	بازیهای ملی و محلی/ دورهمی‌های خویشاوندی/ اجتماعات محلی و شهری در مناسبتهای فرهنگی و سیاسی	سمن‌های محیط زیستی و اجتماعی و مذهبی، شبکه‌های اجتماعی ، کانونهای هنری و ادبی	اجتماعات زنان/ اجتماعات جوانان و سالمندان، تعاملات همسایگی،	اصناف مختلف / ورزشهای گروهی/
نمودهای کالبدی	اماکن مذهبی، مسیرهای عزاداری/ حسینیه/ تکایا/ مسجد/گورستانها	مکان مسابقات کشتی با جوخه، مسابقات اسب سواری، مراسم نوروز، زیارت قبور	فرهنگسراها، خانه های علمی، خانه های هنر و ادبیات،	سرای محله، مرکز محله، شوادان/ کوچه/ گذر/ کوی/ بن بست/	باشگاههای ورزشی، استادیومها، راسته بازارهای تاریخی
مصادیق کالبدی	حرم مطهر امام رضا(ع)، امامزاده عبدالعظیم ری، آیین غسل هندوها در رود سند، تکایای تفرش	کوچه های روستایی، چشمه‌های روستایی، تعاملات اجتماعی در پشت بامهای روستایی	فرهنگ سراهای تهران،	سرای محلات تهران، مدارس	بازارهای تاریخی استادیوم‌های فوتبال

تصاویر و نمونه هایی از مصادیق کالبدی

باورها، اعتقادات و علایق		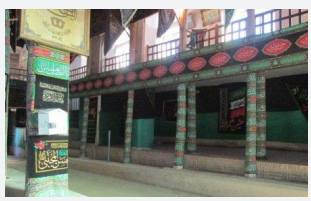	
	حرم مطهر امام رضا (ع)	تکایای تفرش	مراسم غسل هندوها
	سراهای بازار تبریز و عزاداری	کوچه های روستایی	فرهنگسراهای تهران
اشتراکات انسانی و نیازهای اجتماعی			
	شوادان ها و ارتباطات همسایگی	سرای محله	سبزه میدان و مراسم عزاداری
منافع و حقوق جمعی	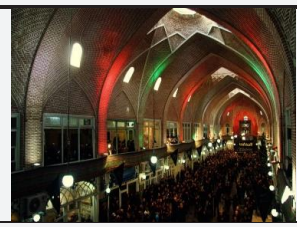		
	راسته های بازار تاریخی	استادیوم های فوتبال	حضور مردم در سراها و تیمچه های بازار

مدیریت شهری
فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۳ زمستان ۹۷
No.53 Winter 2019

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

در آن ها در قالب هشت محور عوامل طبیعی-زیست محیطی شهر، عوامل مصنوع شهر، عوامل سیاسی، عوامل حقوقی، عوامل نظامی، عوامل اقتصادی، عوامل فرهنگی-اجتماعی و عوامل اعتقادی-مذهبی عنوان شد. موضوع مهم در این پژوهش بررسی عوامل اجتماعی بوده و به تبع این مهم، عوامل، عناصر و ویژگی های اجتماعی در شهرهای ایرانی مطالعه شد. در بیشتر پژوهش ها، تمرکز بر تبیین مولفه ها بوده اما در این تحقیق، به بازشناسی ریشه ها وسرمنشا این مولفه ها پرداخته شده است. ریشه های شکل گیری عوامل اجتماعی در سه دسته تحت عناوین باورها و اعتقادات و علایق، اشتراکات انسانی و نیازهای اجتماعی، منافع و حقوق جمعی قرار داده شد. در ادامه پژوهش نمودهای اجتماعی این ریشه ها مشخص شد. موضوع کلیدی در این بحث تاثیر این نمودهای اجتماعی در ساختار شهر می باشد. نمودهای اجتماعی در شهر، در راستای ملموس شدن نیاز به یک کالبد دارد، در همین راستا نمودهای کالبدیِ نمودهای اجتماعی ریشه ها عنوان گردید. نمودهای کالبدی و مصادیق آن در شهرهای ایرانی تاثیر بسزایی در ساختار شهری داشته است و به نوعی در تکمیل، تعالی و اصالت ساختار شهرهای ایرانی نمود یافته است. فضاهایی نظیر شوادان ها، مساجد، حسینیه ها، مصلی، کوچه های روستایی، مراکز و سرای محلات و ... از مصادیق بارز نمودهای اجتماعی تاثیر گذار بر ساختار شهرهای ایرانی هستند. وجود رابطه دو طرفه میان بحث عوامل اجتماعی و ساختار شهری، تعالی در هر وجه، منجر به تعالی در جبهه دیگر نیز می شود به عبارتی دیگر ارتقا کیفیت های اجتماعی تعالی ساختار را به همراه داشته و تکامل ساختار عوامل اجتماعی را تحت الشعاع خود قرار می دهد. امید است پژوهش حاضر با بررسی جایگاه این مهم در شهرهای ایرانی، موجبات توجه به این امر را فراهم آورده و دریچه های جدیدی را در بحث جزئیات ساختار شهرهای ایرانی بگشاید.

منابع و مأخذ

۱) اخوت، هانیه. الماسی فر، هانیه. بمانیان، محمدرضا. (۱۳۹۰). معماری و شهرسازی سنّتی در کشورهای اسلامی. انتشارات هله، تهران.

۲) پاپلی یزدی، محمدحسین. حسین رجبی سناجردی. (۱۳۹۰). نظریه های شهر و پیرامون. انتشارات سمت، تهران.

۳) بوردیو، پی یر. (۱۳۸۹). شکل های سرمایه در سرمایه اجتماعی (اعتماد، دموکراسی و توسعه). به کوشش کیان تاجبخش، تهران: تیراژه.

۴) پرستش، شهرام. (۱۳۸۵). صورت بندی میدان تولید ادبی در ایران معاصر. رساله دکتری، رشته جامعه شناسی نظری-فرهنگی، دانشگاه تهران.

۵) طالبی، ژاله. (۱۳۸۳). روابط اجتماعی در فضاهای شهری. نامه علوم اجتماعی، شماره ۲۴ ، صص ۱۶۱ – ۱۸.

۶) ذکاوت، کامران. (۱۳۹۰). جایگاه سازمان فضایی در طراحی شهری. نشریه علمی-پژوهشی صفه، شماره ۵۴، صص ۱۱۸-۱۰۵.

۷) کیانی، محمد یوسف. (۱۳۶۵). شهرهای اسلامی، نظری اجمالی به شهر و شهرنشینی. فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران.

۸) منصوری، سید امیر. محمدزاده، شبنم. (۱۳۹۶). تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار. نشریه باغ نظر، شماره ۵۱، صص ۳۲-۲۱.

۹) بشیریه، حسین. (۱۳۸۳). درآمدی بر جامعه شناسی اجماع و وفاق. فصلنامه ناقد، شماره۳،

۱۰) بیکن، ادموند. (۱۳۸۶). طراحی شهرها. ترجمه: فرزانه طاهری، انتشارات شهیدی، تهران.

۱۱) لینچ، کوین. (۱۳۷۲). سیمای شهر، ترجمه: منوچهر مزینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.

۱۲) مولائی، اصغر. پیربابایی، محمدتقی (۱۳۹۷): بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای در ساختار شهرهای ایران نمونه موردی شهر ری، نشریه علمی و پژوهشی مدیریت شهری، شماره ۵۱،

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]

صص ۲۵۸-۲۴۳.
۱۳) منتظری، مرجان. جهانشاهلو، لعلا. ماجدی، حمید. (۱۳۹۶). تحولات ساختار کالبدی-فضایی شهر یزد و عوامل موثر بر آن. نظریه مطالعات محیطی هفت حصار، شماره ۲۱، صص ۴۲-۲۷.
۱۴) زیاری، کرامت الله. (۱۳۷۸). اصول و روش های برنامه ریزی منطقه‌ای. انتشارات دانشگاه یزد، یزد.
۱۵) توسلی، محمود (۱۳۷۶): اصول و روشهای طراحی شهری و فضاهای مسکونی در ایران،جلد اول، تهران: انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، چاپ چهارم.
۱۶) نظریان، اصغر. (۱۳۷۰). گسترش فضایی شهر تهران و پیدایش شهرک های اقماری. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره۱، صص ۱۳۹-۹۷.
۱۷) حیدری ، آرش. رضادوست، کریم. فروتن کیا، شهروز. (۱۳۹۱). نظریه از هم گسیختگی نمادی و قانون گریزی، مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز. نشریه مسائل اجتماعی ایران، سال سوم، شماره ۲، صص ۵۹-۳۹.
۱۸) غفاری، غلامرضا. نوابی، میثم. (۱۳۸۸). تبیین گستره و شعاع اعتماد اجتماعی در شهر کاشان. دانشنامه علوم اجتماعی، دوره ۱، شماره ۲، صص ۲۳۱-۲۰۷.
۱۹) محسنی تبریزی، علیرضا. (۱۳۸۳). سنجش میزان فاتالیسم و رابطه آن با احساس کارآمدی و احساس بی قدرتی سیاسی در بین زنان بالغ مناطق شهری کشور. نامه پژوهش فرهنگی، سال هشتم، شماره ۹، صص ۲۰۱-۱۶۹.
۲۰) بارگاهی، رضا. (۱۳۹۲). تحلیلی بر پایداری شهرهای جدید. پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: علی اکبر نجفی‌کانی، دانشگاه گلستان، گرگان.
۲۱) نقی زاده، محمد. (۱۳۸۱). تاثیر معماری و شهر بر ارزش های فرهنگی. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی، دوره ۱۱، شماره۱۱، صص ۷۶-۶۲.
۲۲) شیخی، آرام. سوما کاظمی مقدم.(۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار شهری. دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
۲۳) عبدالهی، محمد. موسوی، میرطاهر. (۱۳۸۶). سرمایه اجتماعی در ایران، وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان شناسی گذار. فصلنامه پژوهشی رفاه اجتماعی، شماره ۲۵.
۲۴) غیاثوند، الهام. (۱۳۸۸). تاثیر سرمایه اجتمعای بر کیفیت زندگی ساکنان محلات شهری (نمونه موردی: محلات بریانک، پمپ بنزین، مقتدایی گلستان، قلعه). تقوایی، علی اکبر، دانشگاه آزاد اسلامی، گروه شهرسازی.
۲۵) فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۸۵). پایان نظم: سرمایه ی اجتماعی و حفظ آن. ترجمه ی غلام عباس توسّلی، تهران: جامعه‌ی ایرانیان.
۲۶) فیلد، جان.(۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی. ترجمه جلال متقی، تهران، موسسه عالی و پژوهش تامین اجتماعی.
27) Cheng, J., Jan, T., MingjunPeng, N. D., & Peter, H. (2006). Urban land administration and planning in China: Opportunities and constraints of spatial data models. Land Use Policy, 23, 4.
28) Rodrigue, J. P., Claude, C. and Brian, S. (2009). The Geography of Transport Systems, New York: Routledge.
29) Alcantara, Edinea. Furtado, Fatima. Circe, Monteiro (2012)."Solidarity and mutaual assistance in low-income communities: every practices to overcome scarcity and improve quality of life, recife, brazil", social and behavioral sciences, 35, pp 344-352.
30) Putnam, R. (1995). "Bowling alone: America's declining social capital", Journal of Democracy, 6.

[Downloaded from ijurm.imo.org.ir on 2026-11-13]